

International Journal of Languages' Education and Teaching

Volume 6, Issue 3, September 2018, p. 237-250

Received	Reviewed	Published	Doi Number
10.08.2018	19.09.2018	30.09.2018	10.18298/ijlet.3165

The Concept of Obedience in the Texts of Karakhanids Period

Hüsnü Çağdaş ARSLAN ¹

ABSTRACT

Karakhanids period, where Islam was accepted as an official religion for the first time in a Middle Asia Turkish state, is a new milestone in every respect. After Islam was accepted, with the changing of the environment of belief, the culture and language improved in different ways like we saw in Turks, determining the words formed the conceptual field of obedience on the vocabulary of Karakhanid Turkish texts named Yusuf Has Hacib's Kutadgu Bilig, Edip Ahmed Yukneki's Atebetu'l-Hakayik and First Turkish Kor'an Translation (The copy of Rylands) written in 11th century and later, it has been our principal aim to determine the presence of this conceptual and to reveal the place of obedience in the mentality of this period. The formations were given initially about "concept", not identified completely yet, and the lexical field (conceptual field) theory situated in the theoretical base of our work. Later, the concept of obedience was explained briefly. Finally, all words determined in the texts and formed the conceptual field of obedience were categorized as tables including different meaning categories and gained some kind of conclusions regarding all information.

Key Words: Karakhanid Turkish, the concept of obedience, lexical field theory, Islam.

Karahanlılar Dönemi'nin Metinlerinde İtaat Kavramı ²

ÖZET

İslâm'ın ilk kez bir Orta Asya Türk devletinde, devlet dini olarak benimsendiği Karahanlılar Dönemi, her bakımdan yeni bir dönüm noktasıdır. İslâmiyetin kabulünden sonra inanç çevresinin değişmesiyle birlikte kültürün ve dilin de farklı bir yönde geliştiğini gördüğümüz Türklerde, 11. yüzyıl ve sonrasında yazılan Yusuf Hâs Hâcib'in Kutadgu Bilig, Edip Ahmed Yükneki'nin Atebetü'l-Hakayik ve Türkçe İlk Kur'an Tercümesi (Rylands Nüshası) adlı Karahanlı (Hakaniye) Türkçesi Dönemi metinlerinin söz varlığında, itaat kavram alanını oluşturan sözcükleri tespit ederek, bu kavram alanının varlığının belirlenmesi ve bu dönemdeki düşünce dünyasında itaatın yerinin ortaya çıkarılması temel amacımız olmuştur. Öncelikle kesin bir tanımı henüz yapılamayan "kavram" ve çalışmamızın teorik temelinde yer alan "sözlüksel alan (kavram alanı) teorisi" hakkında bilgiler verilmiştir. Daha sonra ise itaat kavramı kısaca açıklanmıştır. Son olarak metinlerde tespit edilen ve itaat kavram alanını oluşturan bütün sözcükler farklı anlam kategorilerinin bulunduğu tablolar hâlinde sınıflandırılmış ve tüm bu verilere dayanarak çeşitli sonuçlara ulaşılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Karahanlı Türkçesi, itaat kavramı, sözlüksel alan teorisi, İslâmiyet.

¹ Öğretim Görevlisi, Çukurova Üniversitesi, hcarslan@cu.edu.tr.

² Bu yazıda, Çukurova Üniversitesi Bilimsel Araştırma Projeleri Koordinasyon Birimince desteklenen SYL-2016-7141 numaralı yüksek lisans tez projemizin verilerinden de faydalanılmıştır. Ayrıca bu çalışma, Türk Dil Kurumu tarafından 31 Temmuz - 4 Ağustos 2017 tarihleri arasında Bosna-Hersek'in Saraybosna kentinde düzenlenen "Uluslararası Genç Türkologlar Dil Sempozyumu"nda bildiri olarak sunulan ama yayımlanmayan yazımızın yeniden düzenlenmiş ve genişletilmiş biçimidir.

1. Giriş

Karahanlılar adı, Doğu ve Batı Türkistan'da hüküm sürmüş olan ilk İslâmî Türk sülâlesine (840-1212) Avrupalı doğubilimciler tarafından kendi unvanlarındaki -kara- "kuvvetli" kelimesinin çok sık geçmesinden ötürü verilmiştir. Bu sülâle için bilimsel çalışmalarda kullanılan diğer bir ifade, yine karakteristik bir unvandan dolayı, İlek (İlig)-Hanlar adlandırmasıdır. Ayrıca bu sülâleden İslâm kaynaklarında el-Hâkâniye, el-Hâniye ve Âl Afrasiyab gibi adlarla da bahsedilmiştir. Kökenleri hakkında 7 farklı görüş vardır. Bu konudaki başlıca otoritelerden biri olan O. Pritsak bu sülâleyi, T'ü-chüe A-shi-na hanedanının bir kolu olan Karluk hanedanına bağlamaktadır (Merçil, 2001, s. 309).

Karahanlı Türkçesi, Türklerin bir kısmının, Doğu ve Batı Türkistan çevresinde İslâmiyeti topluluklar hâlinde kabul ettiği bir dönemde dini etkiye paralel olarak gelişmiştir. Aslında Arap alfabesiyle yazılmış, ilk İslâmî Türk yazı dilidir. Doğu Türkistan'da, merkezi Kaşgar olan Karahanlı Devleti'nde, 11. yüzyılda ortaya çıkmıştır (Demir - Yılmaz, 2005, s. 70). Orhon ve Uygur Türkçesinin devamı olarak düşünülen Karahanlı Türkçesi yazı dili, 11 - 13. yüzyıllar arasına tarihlendirilse de dil sınıflamalarında kesin bir tarihlendirme yapmak imkânsızdır (Arslan, 2016, s. 13).

Bu dönem Türkçesinin adlandırılmasında farklı terimlerin kullanıldığı görülmektedir. Terim kullanımındaki farklılıklara birçok Türkolog da dikkatleri çekmiştir: Mansuroğlu (1998), "bu edebî şive, 'Orta Türkçe' ve 'Hakaniye' adlarıyla da anılır" derken, Hacıeminoğlu (1996) "Karahanlı şivesine, çok defa 'Orta Türkçe' denmiştir. Yine bu şiveye 'Müşterek Orta Asya Yazı Dili' de denilmektedir" demektedir. Mansuroğlu (1998), Demir ve Yılmaz (2005) gibi bazı araştırmacıların "Karahanlıca" adlandırmasını da kullandıkları görülür. Bunun dışında, Samoyloviç ve ondan sonra gelen çok sayıda araştırmacı için, Orta Asya İslâmî Türk Edebî dilinin başlangıcını Karahanlı Türkçesi oluşturur. Hemen belirtmek gerekir ki "Müşterek Orta Asya Yazı Dili" terimi ile ilgili Hacıeminoğlu (1996)'nun şu itirazına değinmek gerekir: "Genellikle yabancı Türkologların tercih ettiği bu isim Türk geleneğine uygun değildir. Çünkü dil olsun, lehçe ve şive olsun coğrafya adı ile anılamaz." İtirazının ardından Hacıeminoğlu şöyle devam eder: "Belki Müşterek Türkistan Yazı Dili denilseydi yakışırdı; Orta Asya coğrafya adıdır. Onun içindir ki bahis konusu sahaya, ya 'Karahanlı Türkçesi' yahut da 'Türkistan Türkçesi' denilebilir. Yalnız, yurt adı gibi devlet adı da uygun gelir. 'Çağatay Türkçesi', 'Harezmi Türkçesi' ve 'Osmanlı Türkçesi' gibi." (Hacıeminoğlu, 1996, s. 1).

Karahanlı Türkçesi Dönemi'nde yazılmış eserlerden iki tanesi Türk dili tarihi bakımından çok önemlidir. Bunlardan ilki Yusuf Hâs Hâcib'in Kutadgu Bilig adlı siyasetnamesi, diğeri ise Kâşgarlı Mahmud'un Dîvânu Lugâti't-Türk adlı sözlüğüdür. Edip Ahmed Yüknekî'nin Atebetü'l-Hakayık ve Türkçe İlk Kur'an Tercümesi (Rylands Nüshası) ile birlikte Ahmed Yesevî'nin hikmetleri Karahanlı Türkçesi Dönemi'nin diğer önemli eserleridir. Bu çalışmada, Yusuf Hâs Hâcib'in Kutadgu Bilig, Edip Ahmed Yüknekî'nin Atebetü'l-Hakayık ve Türkçe İlk Kur'an Tercümesi (Rylands Nüshası) adlı eserleri, itaat kavram alanı bakımından inceleyeceğiz.

2. Kuramsal Bilgiler

2.1. Kavram Nedir?

Kavram (İng. concept, notion, Alm. begriff, Ar. mefhum), dilcilerin ve farklı alanlardan düşünürlerin tanımlamak ve açıklamak için üzerinde fazlaca durdukları bir sorundur. Kavramın, sözlüklerde geçen anlamları genellikle şunlardır: “a 1. Bir nesnenin veya düşüncenin zihindeki soyut ve genel tasarımı, mefhum, fehva, konsept, nosyon. 2. fel. Nesnelerin veya olayların ortak özelliklerini kapsayan ve bir ortak ad altında toplayan genel tasarım, konsept, mefhum, nosyon” (Güncel Türkçe Sözlük, 2016).

Kavram sorunu, başta da söylediğimiz gibi yalnızca dilcilerin üzerinde kafa yorduğu bir mesele değildir. Kavramın bir de felsefi yönü vardır. Bu yüzden, kavramın, Felsefe Terimleri Sözlüğü (1975)'ndeki anlamlarına da bir göz atmalıyız: “İng. conception, notion 1. Nesnelerin ya da olayların ortak özelliklerini kaplayan ve bir ortak ad altında toplayan genel tasarım; tek bir nesnenin (bireysel kavram) ya da bir nesnelere sınıfının (genel kavram) özünü belirleyen, birbirleriyle bağlantılı niteliklerin ya da özel belirtilerin (özelliklerin) bir sözcükte düşünülmüş olan birleşimi. 2. (Klasik mantıkta) Yargı ile çıkarımın sonradan üzerinde kurulacağı en yalın, en temel öge.” Bu iki anlamı verdikten sonra klasik mantıktaki anlamıyla kavramın açıklamasına şöyle devam eder: “ (Gerçekte ise kavram düşüncenin bir başlangıç noktası olmayıp, düşüncenin kendisini topladığı, yoğunlaştığı bir noktadır; düşüncenin bir bütüne, bir bireşime, bir birliğe dönüşmüş biçimidir.) // Klasik mantık için kavramlar çoğunlukla nesne kavramlarıdır ama bunun yanında ilişki ve görev kavramlarından da söz edilebilir (de, üzerine, eğer, ancak vb.).” Hançerlioğlu ise, Felsefe Sözlüğü (1993, gel.y.bs.)'nde kavramı, “nesnel gerçekliğin, sözcüklere anlam katan yansıması... Kavram, duyularla gelen nesnel izlenimleri düşüncenin soyutlama işleminden geçirerek kavradığı bir genel nesne'dir” (Hançerlioğlu, 1993, s. 177) diyerek tanımlamıştır.

Dil ve düşünce konusunun kesiştiği bir noktada yer alan kavram sorunu, metafizik ve felsefe açısından da düşünülmesi zorunlu bir konudur. Dil ile düşüncenin sınırının bilinemediği, düşüncenin dil olmaksızın gerçekleşip gerçekleşemeyeceği sorusunun herkesin benimsediği bir yanıtının olmadığı bir durumda, kavramı dilden bağımsız olarak düşünmek ve tanımlamak pek tatmin edici değildir. Bunlara karşın, birbirinden ayrılan tanımlar olsa da, konunun metafizik ve felsefe bağlamında incelenmesine girmeden dilbilimin olanakları ve anlambilimin sınırları içinde kavram konusu açıklanabilir (Aksan, 2015, 3.C., s. 151-152; Arslan, 2016, s. 29).

Tanımlara baktığımız zaman, genellikle kavramın, bir nesnenin zihnimize oluşturduğu tasarım olarak açıklandığını görürüz. Örneğin; çiçek dediğimizde Türkçe konuşan bir bireyin zihninde hemen bir tasarım belirir. Bu tasarım dilden ayrı da düşünülebilir ancak kötülük, insafsızlık, sevimli gibi soyut kavramları dilden ayırarak düşünüp açıklayamayız. Bu soyut kavramlar başka dillerde başka sesler ve başka biçimlerle söylenir ve o dili konuşanın zihninde farklı düşünceler uyandırır. Çiçek, kedi, yılan ya da su genellikle belli bir tasarımı uyandırır. Ama soyut kavramlar için aynısını söyleyemeyiz. Ayrıca kavramlar açısından esas fark, değişik dillerin birbirleriyle arasında olandır. Bir kavrama verilen değer ya da bir kavrama yüklenen anlamlar dilden dile değişir (Aksan, 2015, 3.C., s. 151-152; Arslan, 2016, s. 29).

Eşanlamlı kelimelerin de aynı kavramı işaret etmelerinden yola çıkan H. Seiffert, “öyleyse kavram, sözcükler değişse de aynı kalan şeydir” (Seiffert, 1969, s. 36-40) der. Fakat kelimelerin, eşanlamlı olmalarına rağmen birbirleriyle anlamsal olarak tam örtüşmediği görülür. Türkçede ak ve beyaz eşanlamlı olsa da ak akçe, alnı ak, anamın ak sütü gibi vb. bağlamlarda birbirlerinin yerine geçemezler.

“Kavram, bir başka açıdan ‘ortak nitelikleri olan nesnelere verilen ad’ olarak da tanımlanabilir. Dünya üzerinde kanarya, ağaçkakan, kırlangıç, güvercin... gibi ayrı ayrı adlarla adlandırılmış yaratıklara biz ortak bir ad veriyoruz: Kuş... Kavram, bir başka açıdan, dildeki bir genelleme, bir soyutlama sayılabilir” (Aksan, 2015, 3.C., s. 151).

Hançerlioğlu, kavram maddesinde bu konunun başka bir boyutuna dikkati çeker ve şöyle der: “Kavramlar, nesnel gerçekliğin insan zihnindeki yansıması olmakla, tıpkı nesnel gerçeklik gibi değişir ve sürekli olarak gelişirler. Bu yüzdendir ki, hiçbir zaman saltık, her zaman ve her yerde geçerli kavramlar olamaz. Kavramlara saltık anlamlar vermek, onları değişmez ve gelişmez saymak metafizik düşüncenin büyük yanılgısıdır” (1993, s. 178).

Aynı dili konuşan insanlar için kavramlar, yaşadıkları çevre, kültür, eğitim ve deneyimlerine göre az çok değişse bile zihinlerinde aşağı yukarı aynı tasarımları uyandırır. Ancak bunun her kavram için aynı olduğunu söyleyemeyiz. Örneğin çivi sözcüğü için durum aşağı yukarı aynı tasarımla sonuçlanırken nişan için farklı olabilir. Çünkü sadece köyde yaşayan biri için ya da İç Anadolu’da yaşayan biri için zihinde canlanan ile sadece şehir merkezinde yaşayan ya da Trakya’da yaşayan biri için zihinde canlanan büyük farklılıklar gösterir. Bu durumun içine, bir de kişisel deneyimlere bağlı olarak gelişmiş değer ve duygular girmektedir. Tüm bu sebeplerden dolayı, kavramların zihinde uyandırdığı tasarımların, genel ve özel olmak üzere iki gruba ayrıldığını düşünebiliriz.

Tüm bu tanımlar ve açıklamalarda da görüldüğü üzere, kavram sorununun birçok boyutu vardır. Sonuç olarak, “Kavram nedir?” sorusu, hâlen tek bir disiplinin tam ve doğru şekilde yanıtlayabileceği ya da sözlük maddelerinde kesin bir tanımla açıklanabilecek bir soru gibi görünmemektedir.

2.2. Sözlüksel Alan (Kavram Alanı) Teorisi

Sözlüksel alan terimi, anlam olarak birbirini çağrıştıran ve bir bütünü meydana getirecek biçimde, bir kavramın anlam alanını, değişik yönlerden tamamlayan sözcüklerin oluşturduğu alan şeklinde tanımlanabilir. Başka bir deyişle: “Aynı izlek ya da aynı kavram etrafında öbeklenebilen sözcükler bütününe oluşturduğu yapısal düzene sözlüksel alan denir. Başka bir deyişle, aynı kavramı sunmak ya da geliştirmek, gerçekliğin aynı alanını betimlemek, aynı düşünceyi ifade etmek için kullanılan sözcüklerin tümünün oluşturduğu yapısal düzene verilen addır” (Kıran – Eziler Kıran, 2010, s. 255). Sözlüksel alan terimini ifade etmek için farklı kaynaklarda kavram alanı terimini de görmek mümkündür.

XX. yüzyılda fizik alanında yaygınlaşan alan teorisi, bu teorinin ortaya çıkmasında etkili olmuştur. “Ancak teorinin kaynağı XIX. yüzyılın ortalarına ve genel olarak Humboldt ve Herder’in düşüncelerine kadar götürülebilir” (Lyons, 1996, s. 250-259). Dil alanındaki bu etkileşimden dilsel alan kavramının ortaya çıktığı, dilbilimcilerden G. Ipsen, A. Jolles, W. Porzig ve J. Trier tarafından da teorinin geliştirildiği görülür. Özellikle Trier’in *Über Wort- und Begriffsfelder* (1931) adlı çalışmasıyla sözlüksel alan teorisini detaylı bir şekilde ortaya koyduğu görülür (Çetin, 2009, s. 826; Özbent, 2013, s.

56). Fikirsal temelleri daha eskilere dayanan sözlüksel alan teorisi, bilimsel çevrelerce daha çok Alman dilbilimci Jost Trier ile beraber anılmaktadır. Trier, kendinden önceki önemli dilbilimcilerden Humboldt ve Saussure'ün görüşlerinden yola çıkarak meydana getirdiği ve 1931 yılında yayımlanan *Der Deutsche Wortschatz im Sinnbezirk des Verstandes-Die Geschichte eines sprachlichen Feldes* adlı çalışmasıyla, dilin bilişsel süreçleri, sözcüklerin anlamlarındaki değişikliklerin diğer sözcüklere etkileri ve sözlüksel alanın niteliği gibi önemli konular ile ilgili yeni bakış açıları sunmuştur. Trier, Humboldt ve Saussure'ün dil konusundaki düşüncelerinden etkilenecek şekilde ortaya koyduğu sözlüksel alan teorisiyle, bir dili her yönüyle oluşturan dilsel malzemeye ve dil sistematığına bakışı etkilemiştir.

Trier'in görüşlerinin temelini oluşturan dilbilimcilerden Wilhelm von Humboldt, dili bir *ergon* yani ürün olarak değil, iletişim ve düşünme aracı olan bir etkinlik yani *energia* olarak düşünür. Söz varlığının da parçası olduğu dilin kendine ait bir iç sistemi vardır. Humboldt'un bakış açısına göre, bütün dillerin ana karakteristik özelliği, onların sınıflandırma sistemleridir. Trier de her dilin mevcut olan gerçekliği kendi sistemine göre sınıflandırdığını düşünür. Böylelikle her dil kendine özgü bir bakış açısı ve anlam dünyası oluşturur (Trier, 1973, s. 6). Modern dilbilimin kurucusu sayılan ve yapısalılık (structuralism) ile özdeşleştirilen İsviçreli Ferdinand de Saussure (1857-1913), dilin zıtlıklar temelinde oluşturulan bir sistem olduğuna inanır. Saussure ile birlikte anılan meşhur ikililerden *langue-parole* ve *eşzaman-artzaman kavramları* oldukça öne çıkar ve birbirini tamamlar. Diğer ikililer ise *gösteren-gösterilen* ve *yatay diziliş-dikey diziliş* kavramlarıdır. Saussure, dili sosyal bir yapının ürünü olarak görür. Ona göre, toplumlar kendi dilini oluşturur. Dili biçimlendiren bütün kavramlar dilin varlığıdır, toplu biçimdedir ve aynı toplumun içerisindedir. Saussure, dilin tüm yönleriyle her bireyi içine alan niteliğine *langue* adını verir. Kişinin *langue* denilen dil hazinesinden bireysel tercihleri sonucunda seçerek oluşturduğu dile ise *parole* adını verir. Her birey kendi özelliklerine göre kendi parolünü oluşturur. *Parole*, kullanılan bölümdür. *Eşzaman* (senkron) ve *artzaman* (diyakron) ise dil araştırmalarının zaman boyutuyla ilgilidir. Etimoloji ve tarihsel dilbilim alanlarında bir yöntem olarak da kullanılan *artzamanlı* inceleme yöntemi, bir dilin ilk çıktığı andan en son anına kadar geçirdiği tüm aşamalarla birlikte incelenmesidir. *Eşzamanlı* inceleme ise dili mevcut durumuyla incelemektir. Bir dilde, tarihsel olarak hangi dilden gelirse gelsin, geçerli bir kullanıma sahip sözcükler ve birtakım özellikler artık o dilin bir parçasıdır. *Eşzamanlı* bir bakışa göre, bu unsurlar yabancı olmaktan çıkarlar. Saussure de *artzamanlı* incelemenin önemi üzerinde durmuştur. Ancak o da *eşzamanlı* yaklaşımı tercih etmektedir. Saussure'ün ikililerinden *langue-parole* yani dil-konuşma/söz ile dil yetisi (*langage*) farklılığı, dilbilime *artzamanlı* ve *eşzamanlı* yaklaşımı getirmiştir. Trier de çalışmalarında, tıpkı Saussure gibi *eşzamanlı* inceleme yöntemini tercih etmektedir. Bununla birlikte, Trier'in maruz kaldığı eleştirilerin önemli bir kısmını da sözcüklerin etimolojisini göz ardı ettiği iddiası oluşturmaktadır. Trier (1973), gösterge olarak sözcüklerin, gösterilen (düşünce) ve gösteren (ses veya yazı) ilişkisinden daha fazlası olduğunu düşünür ve "yalnızca bir sözcük bana hiçbir şey ifade etmez, onun ait olduğu sözlüksel alanın yapısı önemlidir" der (s. 4-7). "Bir alandaki sözcükler birbirleri ile bağlantılıdır" (Trier, 1931, s. 2) diyerek sözcüklerin dil sistemi içinde birbirleriyle belli bağları olduğuna işaret eder. Herhangi bir sözcük, ait olduğu sözlüksel alandaki diğer sözcüklerle karşılaştırıldığında, o sistemdeki konumu meydana çıkar. Saussure'ün *valeur* kavramıyla ifade ettiği gibi sözcüklerin anlamları ve değerleri birbirine bağlıdır. Sözcükler, bu sistemin içerisinde birbirlerinden etkilenirler ve böylece birbirlerinin anlam sınırlarını belirlerler. Sisteme yeni bir sözcük geldiğinde, diğer sözcüklerin değerleri ve anlamları da etkilenir. Örneğin; bir kelime görünüm olarak birbirine benziyor olsa da farklı dillerde farklı kavramlardır. Hatta eşanlamlı kelimeler bile anlamsal olarak birbirine örtüşmezler. Farklı bağlamlarda birbirleri yerine

kullanılamazlar. Her biri sistemin atılamaz bir parçasıdır. Tüm bu durumlardan dolayı sözlüksel alan yalnızca mevcut olduğu dil içerisinde geçerlidir. Yani sözlüksel alan evrensel olamaz. Trier'e (1973, s. 5) göre bir sözcüğün anlaşılabilmesi için, sözlüksel alanın tümünün bilinmesi gerekmektedir. Eğer biz, sözlüksel alana hâkim isek o sözcüğü doğru bir şekilde anlayabiliriz. Anlam, yalnızca sözlüksel alan sayesinde vardır. Sözlüksel alan olmazsa anlam da olmaz. Anlatılmak istenen düşünceye ya da olguya ait bir sözcüğün belli bir dilde bulunmaması, bu düşüncenin ya da olgunun o dilde bulunmadığı anlamına gelmemektedir. Yaşam ile ilgili genel bilgilerimize ve deneyimlerimize bağlı olarak bu yeni kavramı anlayabiliriz (Özbent, 2013, s. 55-57).

Sözlüksel alan (kavram alanı) üzerine yapılan çalışmalar, ele alınan kavramın, ait olduğu veya kullanıldığı kültür içindeki yerini ve önemini gösterirken, aynı zamanda o dilin söz varlığını da gözler önüne serer. Konu edilen dili konuşanların düşünce yapısına, yaşam tarzına ve bazen de bu dilin konuşulduğu toplumun psikolojik ve duygusal durumuna dair fikirler edinmemize ve bazı çıkarımlar yapmamıza olanak verir (Arslan, 2017, s. 353). "Örneğin, Divanü Lugati't-Türk'te geçen ok kavram alanına giren çok sayıda sözcüğün varlığı Türkler için okun önemini göstermektedir: ok 'arrow', yay 'bow', keş 'quiver', başak 'arrow head', büri 'ridge on arrow head', kurman 'bow case', çılgılvar 'short arrow', kalwa 'headless arrow', kurugluk 'bow case', kesme 'broad iron arrow head', temürgen 'arrow head'..." (Çetin, 2009, s. 827).

Bu çalışmaya konu olan itaat kavramına, yakın zamanda yapılmış olan ve günümüzde geçerliliğini koruyan bazı kavram alanı çalışmalarında da yer verildiğini görmekteyiz. Türkçenin kavram alanlarının incelendiği Recai Cin'in Kavramlar Dizini (1971) adlı eserinde, itaat kavramı şöyle yer almaktadır: İtaat, mutavaat, söz dinleme, baş eğme, boyun eğme, inkıyat, tapu kılma, tebaiyet, ittiba, icabet, riayet, rıza, imtisal, uysallık, kulluk, ubudiyet, kölelik, inhina, teslimiyet, itaatli, muti, uysal, yumuşak başlı, munkat, mazlum, mütevekkil, munis, sessiz, ağzısız, uslu, kuzu gibi, kılıbık, oyuncak, kukla, itaat etmek, tanımak, dinlemek, uymak, boyun eğmek, boyun kesmek, eğilmek, baş eğmek, inkıyat etmek, mutavaat etmek, muti olmak, tabi olmak, yola gelmek, kuzulaşmak, sakalı ele vermek, uslanmak, söz anlamak, söz dinlemek, akli başına gelmek, imana gelmek, amana gelmek, teslim olmak, ram olmak, huyuna gitmek, suyuna gitmek, razı olmak, rıza göstermek, mum olmak, muma dönmek, susta durmak, elpençe divan durmak, ağzına bakmak, haddini bilmek, bir dediğini iki yapmamak, sustalı maymun gibi, mum gibi, mum gibi olmak (Cin, 1971, s. 423-424).

Bu konuda yapılan bir diğer çalışma da Almancanın kavram alanlarının incelendiği Franz Dornseiff'in *Der Deutsche Wortschatz Nach Sachgruppen* (1970) adlı eseridir. Dornseiff, eserinin *Gesellschaft* adlı 16. bölümünün 114. maddesinde Gehorsam (itaat) kavramını incelemiştir.³

³ Dornseiff, bu kavram ile ilişkili olduğunu düşündüğü sözcükleri şöyle sıralamıştır: Zu Willen, zur Verfügung, auf Kommando, achten, aufwarten, bedienen, befolgen, sich beugen, sich demütigen, sich einordnen, dienen, ein willigen, sich ergeben, gehorchen, kuschen, nachgeben, parieren, unterliegen, sich unterordnen, sich unterwerten, Geheiß tun, Befehl ausführen, vollziehen, mit gutem Bleistift vorangehen (mil.), klein beigeben, die Rute küssen, den Pantoffel küssen, Speichel lecken, die Hand lecken, Appell haben, jedes Winks gewärtig sein, sich im Staube wälzen (vor.), das Knie beugen, die Segel streichen, die Fahne des Glaubens vorwärts tragen, nach der Pfeife tanzen unter dem Befehl stehen, ihm werden die Flügel beschnitten, stramm stehen den Lakai, Schranzen machen, keinen eigenen Willen haben, kennen, jedem Wink gehorchen *von Kindern*: artig, brav, musterhaft. – aufrichtig, beflissen, biegsam, demütig, diensteifrig, dienstfertig, dienstwillig, entgegenkommend, (blind) ergeben, folgsam, fügsam, gefällig, gefügig, gehorsam, geschmeidig, gutgesinnt, hörig, hündisch, lenksam, nachgiebig, pflichteifrig, treu, untertänig, unterwürfig, widerstandslos, willenlos, willfährig, willig, zuvorkommend, die Mannen, Untertan, Aufwartung, Bedienung, Beflissenheit, Dienstbarkeit, Fußfall, Kniefall, Pflichterfüllung, Botmäßigkeit, Demut, Entgegenkommen, Ergebung, Folgsamkeit, Gehorsam, Huldigung, Nachgiebigkeit, Resignation, Schmiegsamkeit, Subordination, Unterordnung, Untertanentreue, Unterwerfung, Widerstandslosigkeit, guter Wille, Willfährigkeit (1970, s.460).

2.3. İtaat Kavramı

İtaat kavramını anlayabilmek için, öncelikle sözlük anlamlarına bakmak gerekir. Arapça kökenli bir kelime olan itaat, sözlüklerde sırasıyla şu şekilde yer almaktadır: “Ar. itā‘at a. (ita:at) Söz dinleme, boyun eğme, buyruğa uyma” (Güncel Türkçe Sözlük, 2016), “اطاعت (a.i.⁴ tav’dan): boyun eğme, dinleme; alınan emre göre davranma” (Devellioğlu, 2006, s. 467a).

Arapça sözlüklerde ise, bu kelimenin türediği kök olan “ta.v.‘a” (ط. و. ا) temel harfleri verildikten sonra, mazi fiil olarak 1.bâb içerisinde olan bu kelime (طَاعَ), “boyun eğmek, bir şeyi zorlama olmaksızın isteyerek yapmak” (Râgıb el-İsfehânî, 2001, s. 311; Zemahşerî, 1965, s. 398) anlamlarında verilmektedir. Mutçalı’nın Arapça-Türkçe Sözlük (1995) adlı eserinde ise طوع (طَاعَ), “itaat etmek, boyun eğmek” (s. 532b) anlamlarındadır. Yine bir sonraki maddede de طَوَّع kelimesi için “itaat, boyun eğme; gönüllülük, içinden gelme; [müzekker ve müennes] boyun eğen, itaat eden, rıza gösteren, kabullenen” (s. 533a) anlamları verilmiştir. Bu sözlükte “itaat, boyun eğme” anlamını طَاعَة maddesinde de görürüz.

İtaat kelimesiyle aynı kökten türeyen تَطَوَّع mastarı, “yapılması zorunlu olmayan bir şeyi görev edinmek, nafile ibadet yapmak” (Râgıb el-İsfehânî, 2001, s. 312) ve “bir şeyi gönüllü olarak yapmak, gönüllü olmak; gönüllü olarak askere kaydolmak” (Mutçalı, 1995, s. 532) anlamlarına gelmektedir. Mutçalı, طوع maddesinin devamında verdiği bu kelimeye örnek olarak خَيْرًا تَطَوَّع “bir hayır işini içinden gelerek/gönülünden koparak yapmak” (s. 532b-533a) sözünü verir. Kur’an-ı Kerim’deki: خَيْرًا تَطَوَّع “Kim isteyerek bir hayır yaparsa, o kendisi için yapılmış bir hayırdır” (Bakara 184. ayet) şeklindeki kullanım da aynı anlamdadır (Turan, 2006, s. 7).

Kelimenin kökünün Arapça olmasından yola çıkarak ve hem Arapça sözlüklerdeki anlamlarına hem de Kur’an-ı Kerim’deki kullanımına dayanarak itaatin, boyun eğmek ve isteyerek/gönüllü olarak yapmak şeklinde temelde iki anlam boyutunun karşımıza çıktığını söyleyebiliriz.

3. İnceleme

3.1. İzlenen Yol

Çalışmamızda, metin tarama yöntemi kullanılmıştır. Söz konusu Karahanlılar Dönemi metinlerinde tespit edilen ve itaat kavram alanını oluşturan sözcükler, anlamları ve kullanım sıklıkları ile birlikte verilmiş; her bir sözcük itaat kavramının farklı alt anlam kategorileri içerisinde değerlendirilmiştir. Ayrıca sözcükler, köken olarak ait oldukları dillere göre gruplandırılmış ve bazı sayısal verilere ulaşılmıştır. Burada, söz konusu metinlerdeki sözcüklerin tespit edildiği yerlerin tümünü vermek pratik olmayacağından, dipnotlarda her birine birer tanık gösterilmiştir.

3.2. İtaat Kavram Alanını Oluşturan Söz Varlığı ve Anlam Kategorileri

Karahanlılar Dönemi’nin metinlerinde Arapça *itaat* sözcüğünün özellikle *boyun sumak* ve *boyun sümek* olarak Türkçeye çevrildiğini görmekteyiz (Ata, 2013, s. 851). Metinlerde *itaati* karşılayan ve bu kavram alanına giren sözcükler şunlardır: *boyun sumak*, *boyun sümek*, *ṭā‘at* ve *tapuğ* (Arslan, 2016, s. 37-38).

⁴ Arapça isim.

1) boyun sumak (2): Tür. (Ar. *tā'a*/teslīm, Far. *fermān-berdārī*/sipurdenī) boyun eğme, taat (Ata, 2013, s. 295):⁵ *Yana bulmaslar özleri içinde emgek andın kim sen hükm kıldın boyun susalar, boyun sumak.* Ku.T 26/37b3=4:65 (Ata, 2013, s. 10). “Sonra da senin verdiği hükme karşı içlerinde hiçbir sıkıntı duymaksızın, tam bir teslimiyetle boyun eğmedikçe iman etmiş olamazlar.” (Nisa Suresi, 65. ayet).

2) boyun sümek (1): Tür. (Ar. *tā'a*, Far. *fermān-berdārī*) itaat, itaat etme (Ata, 2013, s. 295): *Boyun sümek hem edgü söz kerek erdi, kaçan berk bolsa iş, eger rāst tursalar Tanrı fermānuğa bolğaytı yahşırak olar.* Ku.T 37/17a2=47:21 (Ata, 2013, s. 135, 295). “Onların vazifesi itaat ve güzel söz söylemekti. Sonra iş kesinleşince Allah’ın emrine sadakat gösterselelerdi, elbette kendileri için daha hayırlı olurdu.” (Muhammed Suresi, 21. ayet).

3) tā'at (22): Ar. İbadet:⁶ *Ol Tanrı örtgen az tā'atka üküş yanut bergeñ.* Ku.T 36/18a2=42:23 (Ata, 2013, s. 119, 641). “Şüphesiz ki Allah çok bağışlayıcıdır, şükürün karşılığını verir.” (Şurâ Suresi, 23. ayet).

4) tapuğ (228): Tür. (Ar. *'ibāde*, Far. *perestīden*) ibadet (Ata, 2013, s. 657):⁷ *Bütünlük anlar kim İdiñ üskinde uluğsıgılık kılmazlar anıñ tapuğdın, tesbīh ayturlar aña, añar secde kıulurlar.* Ku.T 28/63b3=7:206 (Ata, 2013, s. 33, 657). “Zira Rabbinin katında olanlar, Allah’a kulluk etmekten asla kibirlenmezler, O’nu tenzih eder, şanını ulularlar ve yalnızca O’na secde ederler.” (A’raf Suresi, 206. ayet).

Karahanlılar Dönemi’nin metinlerinde tespit edilen ve itaat kavram alanına giren diğer dilsel verileri şöyle gruplandırabiliriz:

Tablo 1. İsteyerek itaat edilen kategorisinin analizi⁸

İsteyerek itaat edilen	Kelimeler	Toplam
Türkçe	<i>başı</i> “başkan, baş, şef” (21), <i>Bayat</i> “kadim, Tanrı” (288), <i>beg</i> “bey” (565), <i>hakan</i> “hakan” (8), <i>han</i> “han, hükümdar” (15), <i>İdi</i> “Rab, Tanrı, ilah; sahip” (131), <i>ilçi</i> “devlet adamı, bey, hükümdar; elçi” (32), <i>ilek</i> “sahip” (1), <i>ilig</i> “hükümdar” (557), <i>önđi</i> “kanun, âdet” (27), <i>sawçı</i> “elçi, peygamber” (19), <i>Tanrı</i> (42), <i>tapuğu</i> “ilah, Tanrı” (2), <i>Tüzün</i> “yumuşak huylu, esma-i hüsnadan: Hâlim” (51), <i>Uğan</i> “muktedir, esma-i hüsnadan: Kadîr” (34), <i>yarlığ</i> “emir, buyruk, ferman” (25), <i>yazuk örtgen</i> “esma-i hüsnadan: Gafûr” (1), <i>yazuk örtügli</i> “bağışlayan, affedici” (1)	18
Arapça	<i>Allāh</i> (3), ‘ <i>ashab</i> “sahipler” (3), <i>hâkim</i> “hâkim” (10), <i>melik</i> “melik, hükümdar” (16)	4
Farsça	<i>Bār/Bār Hudāyā</i> “Tanrı, Allah(ım)” (1)	1

⁵ Diğer tanıklar için bkz. Ku.T. 26/48b3=4:81.

⁶ Diğer tanıklar için bkz. KB 362, 1993, 3215, 3222, 3224, 3228, 3229, 3230, 3231, 3232, 3241, 3255, 3973, 3989, 3990, 3991, 4684, 4688, 4912, 5106, 6352.

⁷ Diğer tanıklar için bkz. KB 97, 467, 484, 554, 590, 596, 600, 610, 616, 840, 843, 844, 844, 945, 1094, 1643, 1718, 1769, 2484, 2490, 2531, 2511, 3064, 3069, 3069, 3204, 3214, 3216, 1326, 3236, 3241, 3252, 3253, 3255, 3255, 1291, 3356, 3358, 3656, 3674, 3675, 3728, 1738, 3957, 3973, 3989, 3996, 3998, 3999, 4001, 4037, 4050, 4093, 4157, 4158, 4232, 4560. 4839, 4688, 4748, 4750, 4754, 5268, 5301, 56H2, 5717, 5752, 6346, 589, 611, 612, 614, 946, 1608, 2561, 3340, 3986, 4053, 4089, 4042, C28, 100, 101, 474, 481, 573, 580, 592, 1380, 1490, 1551, 2562, 2563, 2982, 3253, 3366, 3628, 3674, 3677, 3753, 3997, 4032, 4037, 4039, 4091, 4180, 5535, 5899, 6345, 6385, 6464, 1643, 3364, 841, 954, 2814, 5703, 5870, 1569, 3227, 3918, 4024, 4054, 476, 528, 532, 2906, 3223, 3251, 3696, 4161, 4806, 5116, 645, 840, 843, 948, 1279, 1592, 1635, 2837, 2912, 2965, 3149, 3339, 3696, 3699, 3751, 3919, 4689, 4693, 4745, 4746, 4747, 4751, 4754, 4755, 4775, 5693, 6171, 6371, 6541, 6541, 2954, 2989, 4699, 1586, 4684, 5712, 3221, 2484, 645.

⁸ Tablodaki sözcüklerin, sırasıyla eserlerde tespit edildiği yerler şöyledir: KB 2124, AH AI, KB 235, KB 85, KB 88, AH AIII, KB 1114, KB 3325, KB 618, KB 1456, KB DI. 30, Ku.T 28/81a3=8:32, Ku.T 28/11b1=7:127, Ku.T 33/82a3=35:41, AH AI, KB 1810, Ku.T 37/56b1=49:5, Ku.T 28/32a3=7:155; Ku.T 35/44a1=40:35, KB 6551, KB 4617, AH AXIII; Ku.T 28/81a3=8:32; Ku.T 30/1a1=12:53; KB 5486; KB 446.

Farsça+Türkçe	<i>fermānlağan</i> < Far. <i>fermān+la-ğan</i> Tür. "emir veren, buyurucu" (1)	1
Çince	<i>burhan</i> < Çin. <i>b'uat=fu (fo)+kan</i> "burkan, put" (2)	1
Soğdca+Türkçe	<i>ajunçı</i> < Sgd. <i>ajun+çı</i> Tür. "hükümdar, idareci" (8)	1

Tablo 2. İsteyerek itaat eden kategorisinin analizi⁹

İsteyerek itaat eden	Kelimeler	Toplam
Türkçe	<i>ağakın turğan eren</i> "Allah'a itaat eden erkek" (1), <i>ağakın turğan tişi</i> "Allah'a itaat eden kadın" (1), <i>boyun bérigli</i> "müslüman; boyun eğen, tâbi olan, emir altına giren" (5), <i>boyun bérmiş eren</i> "müslüman erkek" (1), <i>boyun suğan</i> "itaatkâr" (2), <i>boyun suğlı</i> "müslüman, inanan; boyun eğen" (3), <i>boyun sügen</i> "itaatkâr" (1), <i>kértgüngen</i> "iman eden" (1), <i>kértgünmiş</i> "iman etmiş, inanmış" (1), <i>kértgünmiş eren</i> "inanan erkek" (1), <i>kértgünügli</i> "mümin, iman etmiş" (2), <i>kul</i> "kul, (Allah'a göre) insan" (146), <i>tağda yatğan</i> "rahip" (1), <i>tapuğçı</i> "hizmetçi" (90), <i>tapuğsağ</i> "hizmet eden" (9), <i>uğğan</i> "uyan" (1), <i>yumuşçı</i> "hizmetçi, haberci" (8)	17
Türkçe+Çince	Tür. <i>boyun bérmiş+ğunçuy</i> < <i>kung-chu</i> Çin. "müslüman kadın" (1), <i>boyun suğan</i> ... <i>ğunçuy</i> "müslüman kadın" (1), <i>kértgünmiş gınçuy</i> "inanan kadın" (1), <i>tapunğan</i> ... <i>ğunçuy</i> "ibadet eden kadın" (1)	4
Arapça	' <i>abid</i> "ibadet eden, tapan, tapınan" (2), <i>muti</i> "boyun eğen, muti" (1), <i>mü'min</i> "mümin" (6), <i>mürid</i> "mürit" (1)	4
Farsça+Türkçe	Far. <i>fermān+tutuğlu</i> Tür. "boyun eğen" (1)	1

Tablo 3. İstemeyerek itaat eden kategorisinin analizi¹⁰

İstemeyerek itaat eden	Kelimeler	Toplam
Türkçe	<i>bulun</i> "esir, tutsak" (23), <i>karabaş</i> "cariye, hizmetçi" (3), <i>tutğun</i> "esir" (1), <i>tutuğ</i> "esir, rehin" (4)	4
Arapça	<i>esir</i> "esir, tutsak, kul, köle" (3), <i>haşem</i> "mâiyet, hizmetkâr" (2)	2

Tablo 4. İsteyerek itaat etmek kategorisinin analizi¹¹

İsteyerek itaat etmek	Kelimeler	Toplam
Türkçe	<i>bağlan-</i> "bağlanmak" (1), <i>boyun bér-</i> "itaat etmek, teslim olmak, boyun eğmek, müslüman olmak" (4), <i>boyun su-</i> "itaat etmek, boyun eğmek, teslim olmak, (İslamiyeti) kabul etmek" (37), <i>eğil-</i> "eğilmek" (9), <i>kértgün-</i> "inanmak, iman etmek" (39), <i>kul bol-</i> "kul olmak" (13), <i>tap-</i> "tapmak, hizmet etmek" (10), <i>tapın-/tap(u)n-</i> "tapınmak, ibadet etmek, kulluk etmek" (91), <i>tapuğ kul-</i> "hizmet etmek" (59), <i>tapuğçı bol-</i> "hizmetçi olmak" (1), <i>tapuğsağ bol-</i> "hizmet eden olmak" (1), <i>uđ-</i> "uymak, arkasından gitmek, tabi olmak" (82)	12
Arapça+Türkçe	Ar. ' <i>amel+kıl-</i> Tür. "(dinin gereklerini) yapmak" (3)	1

⁹Tab.s.y.: Ku.T 33/3b3=33:35, Ku.T 33/3b3=33:35, Ku.T 30/19b2=15:2, Ku.T 33/3b2=33:35, Ku.T 26/11b1=4:34, Ku.T 36/66a1=43:69, Ku.T 35/78a1=41:11, Ku.T 37/59a3=49:9, Ku.T 33/56a1=34:41, Ku.T 33/3b3=33:35, Ku.T 28/65b3=8:4, AH AXII, Ku.T 29/25a2=9:34, KB 99, KB 1880, Ku.T 35/51b3=40:47, KB 4618; Ku.T 33/3b2=33:35, Ku.T 38/91b3=66:5, Ku.T 33/3b3=33:35, Ku.T 38/92a1=66:5; KB 6385, KB 5946, KB 397, KB 6286; Ku.T 30/72a1=16:79.

¹⁰ Tab.s.y.: KB 1438, Ku.T 38/4a3=58:3, KB 3345, KB 1211; KB 2479, KB 5152.

¹¹ Tab.s.y.: KB 5928, Ku.T 28/64b2=8:1, Ku.T 25/23b2=3:168, KB 4992, Ku.T 33/86b3=36:7, KB 1376, KB 3794, Ku.T 33/55b1=34:40, KB 106, KB 2988, KB 2123, Ku.T 33/40a3=34:20; Ku.T 33/34b3=34:12.

Tablo 5. İstemeyerek itaat etmek kategorisinin analizi¹²

İstemeyerek itaat etmek	Kelimeler	Toplam
Türkçe	sök- "çökmek, diz çökmek" (2), yinçrün- "başını eğmek" (1)	2

Tablo 6. İtaat ettirmek kategorisinin analizi¹³

İtaat ettirmek	Kelimeler	Toplam
Türkçe	küçin tut- "zorla bir şey yaptırmak" (2), tapındur- "taptırmak, hizmet ettirmek" (3), udu barıglı kıl- "tabi etmek, hizmetine vermek" (1), yarlıka- "emretmek, buyurmak" (26)	4
Farsça+Türkçe	Far. fermān+tutuğlu kıl- Tür. "musahhar kılmak, emrine vermek" (1)	1

Tablo 7. İtaatsiz kategorisinin analizi¹⁴

İtaatsiz	Kelimeler	Toplam
Türkçe	arka berrigli "yüz çeviren, ardını dönen" (1), boynağu "zorba, cebredici, isyankâr" (12), ortak katıgan "müşrik" (4), ortak katıglı "müşrik" (8), ortak katıglı eren "müşrik, Tanrı'ya ortak koşan erkek" (1), ortak kılıglı eren "Tanrı'ya ortak koşan erkek" (1), ortak kılıglı urağut "Tanrıya ortak koşan kadın" (1), söz tutmağlı boğun "yoldan çıkan, söz dinlemeyen halk" (1), yağı "düşman" (210), yazuk kılğan "günahkâr" (2), yazuk kılıglı "günahkâr, büyük hata işleyen" (1), yazukluğ "günahkâr, suçlu" (25)	12
Türkçe+Çince	Tür. ortak katıglı+kunçuy < kung-chu Çin. "Tanrıya ortak koşan kadın" (1)	1
Arapça	fāsık "Allah'ın emirlerini tanımayan, sapkın" (14), kâfir "kâfir" (7), münafik "münafik" (2)	3
Sanskritçe	yeke < Orta Farsça yakkhā, Sanskritçe yakṣa "şeytan" (48)	1

Tablo 8. İtaatsizlik etmek kategorisinin analizi¹⁵

İtaatsizlik etmek	Kelimeler	Toplam
Türkçe	az- "azmak, yolu şaşırarak, yoldan çıkmak" (17), azıt- "azıtmak, yoldan çıkarmak" (3), boynağulu/ık kıl- "kibre kapılmak, büyüklük taslamak, itaatkâr olmamak, azmak" (20), özne- "karşı koymak, itiraz etmek" (7), yağlılık kıl- "düşmanlık etmek" (2), yazuk kıl- "günah işlemek" (1)	6
Arapça+Türkçe	Ar. hilāf+kıl- Tür. "karşı gelmek, muhalefet etmek, itaat etmemek, isyan etmek" (21)	1

¹² Tab.s.y.: KB 581, KB 5805.

¹³ Tab.s.y.: Ku.T 31/57b2=20:73, KB 635, Ku.T 30/35a2=16:12, KB 1767; Ku.T 30/36a3=16:14.

¹⁴ Tab.s.y.: Ku.T 34/27b3=37:91, Ku.T 36/91b2=45:8, Ku.T 29/12a3=9:17, Ku.T 30/32a3=15:94, Ku.T 33/27a3=33:73, Ku.T 37/29b2=48:6, Ku.T 37/29b2=48:6, Ku.T 36/60a3=43:54, AH AVII, Ku.T 36/106a3=45:31, Ku.T 30/9b3=12:91, Ku.T 29/46b3=9:66; Ku.T 33/27a3=33:73; KB 5556, Ku.T 28/68a2=8:8, KB 59; KB 3523, 3590, 3592, 4361, 4362, 4365, 4763, 5029, 6017, 6577, 6251, 6577; Ku.T için bkz. (Ata, 2013, s. 771)..

¹⁵ Tab.s.y.: KB 205, KB 2115, Ku.T 33/48b3=34:31, KB 678, Ku.T 36/28a1=42:42, Ku.T 33/45b1=34:25; Ku.T 29/55b2=9:77.

Tüm kategorilerdeki verilerin değerlendirilmesi sonucunda ortaya çıkan tablo şöyledir:

Türkçe	75
Türkçe+Çince	5
Arapça+Türkçe	2
Farsça+Türkçe	3
Soğdca+Türkçe	1
Arapça	13
Çince	1
Farsça	1
Sanskritçe	1
Toplam	102

Tablo 9. Kategorilerdeki kavramların köken bakımından genel dağılımı

4. Sonuç

Karahanlılar Dönemi'nin metinlerinde, itaat kavram alanını oluşturduğu belirlenen 102 kavramın neredeyse tamamına yakınının Türkçe kökenli sözcüklerden meydana geldiği görülmektedir (75 kavram Türkçe, 11 kavram Türkçe + yabancı unsur). Bu dönemde, "din" dolayısıyla en çok ödünçlemenin Arapçadan geldiği anlaşılmaktadır (13 kavram Arapça, 2 kavram Arapça + Türkçe). İslâm'ın kutsal kitabı Kur'an-ı Kerim'in Arapça olmasından dolayı, birçok Arapça dinî kavram Türkçeye girmiştir. Arapçadan sonra en çok Çince etkisi olduğu görülür. Ancak bu sayısal veri yanıltıcı olabilir. Çünkü bu dönemde itaat kavram alanına dâhil edilebilen kavramlar arasında, burhan ve künçuy sözcüklerinin yer aldığı kavramlar dışında Çince etkisinin görüldüğü herhangi bir kavram yoktur. Aslında burada burhan/burkan kelimesi, "put" anlamını kazanmış ve yalnızca Budizm için değil, İslâmî bakımdan bütün "putperest çevrenin tapındığı nesne" kavramını karşılamak için kullanılmıştır. Diğer taraftan Farslar, esasen Türklerin İslâmiyet'i öğrendikleri hocaları olarak anılırlar da, bu kavram alanı için henüz bu dönemde bunun pek geçerli olmadığı sonucu çıkarılabilir. Sadece tek bir kavramı karşılayan "Tanrı, Allah(ım)" anlamındaki Bâr/Bâr Hudâyâ sözcükleri Farsçadır. Yani Farsça etkisi oldukça az görülür (1 kavram Farsça, 3 kavram Farsça + Türkçe). Bunların dışında İslâmî çevrede gelişen Karahanlı Türkçesi eserlerinde, itaat kavram alanı içerisinde iki farklı kavramı karşılayan Soğdca ajun kelimesinden türetilmiş "hükümdar, idareci" anlamına gelen ajunç ile "şeytan" anlamına gelen Sanskritçe kökenli yek sözcükleri, diğer iki yabancı unsurdur. Dîvânu Lugâti't-Türk'te Kaşgarlı'nın Çiğilce saydığı, "Alp Er Tunga Sagusu"nda geçen, Türkçe Budist metinlerde daha çok "yaşam", Karahanlı Türkçesi metinlerinde "dünya, âlem" anlamında kullanılan ve muhtemelen çok daha eski dönemlerde de Türkler arasında bilinen ajun sözcüğü ile her üç dönem eserlerinde de, yani Manihaist ve Budist dönem Uygur Türkçesi eserleri ile İslâmî çevrede gelişen Karahanlı Türkçesi eserlerinde bulunan bir sözcük olan "şeytan" anlamındaki Sanskritçe yek sözcüğü dikkat çekicidir.

11.-13. yüzyıllar arasına tarihlendirilen Karahanlı Türkçesi Dönemi eserlerinden Yusuf Hâs Hâcib'in Kutadgu Bilig, Edip Ahmed Yüknekî'nin Atebetü'l-Hakayık ve Türkçe İlk Kur'an Tercümesi (Rylands Nüshası), itaat kavramı bakımından değerlendirildiğinde yukarıdakilere ek olarak şu sonuçlara varmak mümkündür:

Bu çalışmada incelenen Karahanlı Türkçesine ait eserlerde, itaat kavram alanını oluşturan sözcükler yapıları ve anlamları bakımından oldukça çeşitlidir. Bu çeşitliliğin sebepleri şöyle sıralanabilir:

a) Karahanlı Türkçesi, dilin iç yapısı bakımından Orhon ve Uygur Türkçesinin devamı niteliğindedir. Bu yüzden birçok Türkçe kelime bu dönemde de kullanılmıştır.

b) İslâm dinine ve bu dinin yeni kültür dairesine uyum sağlayan Karahanlılar, Arapça, Farsça ve Türkçe unsurları birlikte kullanmıştır.

c) Bu üç eser de, içerikleri ve yazılış amaçları bakımından itaat kavramını bünyesinde barındıran; itaatin, huzurlu, mutlu ve inanan bir toplum ile güçlü bir devlet için olmazsa olmaz bir erdem olduğuna işaret eden eserlerdir.

d) İslâmiyet, çalışmamızda daha önce de bahsettiğimiz üzere, itaat konusuna önem veren ve bunu sık sık vurgulayan bir dindir. Allah'a, Kur'ân'a, Hz. Muhammed (s.a.v.)'e itaat etmek her müslümanın birinci görevidir.

e) Bu çeşitliliğin bir diğer önemli sebebi de Türk topluluklarının, İslâm dini ile tanışmadan önce de itaate verdiği önemdir. Özellikle itaat kavram alanını oluşturan Türkçe sözcüklerin sayıca çokluğu bunun göstergesidir.

f) İslâm öncesinde Türk diline giren Soğdca ve Çince ödünç sözcüklerin bu dönemde de kullanıldıkları görülmektedir.

İncelenen eserlerdeki edebî dilin, 11.-13. yüzyıllar arasında Karahanlı Türkçesinin, Orhon ve Uygur Türkçesinin köklü ve işlenmiş yazı dili geleneğini devam ettirdiğini ve bu geleneğe ait söz varlığına bir de İslâmî boyut kazandırdığını göstermektedir. Birçok Türkçe kelime, bu İslâmî etkiyle yeni anlamlar kazanmıştır. Bu durum, itaat kavram alanını oluşturan sözcükler arasında da görülmektedir. Temel anlamları bu kavram alanına ait olmasa da zamanla yeni sözcüklerle birleşerek ya da kendi başlarına yeni anlamlar kazanmışlardır. Ayrıca bazı sözcüklere Türkçe ekler getirilerek yeni kelimeler türetildiği görülmektedir. Bu durum, Karahanlı Türkçesinin üretken yapısına işaret etmektedir. Bu, onun söz varlığına kattığı ödünç sözcükleri olduğu gibi kabul edip kullanmak yerine Türkçeleştirdiğine bir örnektir.

Kısaltmalar: *a:* ad, *Alm.:* Almanca, *Ar.:* Arapça, *C.:* cilt, *Çin.:* Çince, *Far.:* Farsça, *fel.:* felsefe, *gel.y.bs.:* geliştirilmiş yeni baskı, *İng.:* İngilizce, *s.:* sayfa, *Sgd.:* Soğdca, *Tab.s.y.:* tablodaki sözcüklerin sırasıyla eserlerde tespit edildiği yerler, *t.y.:* tarih yok, *vb.:* ve benzeri.

Kaynakça

Aksan, D. (2015). *Her yönüyle dil ana çizgileriyle dilbilim. 1.,2.,3. Ciltler.* Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Arat, R. R. (1947). *Kutadgu Bilig I, Metin.* İstanbul: Türk Dil Kurumu Yayınları (KB).

——— (1951, 1992 2. bs.). *Edib Ahmed b. Mahmud Yükneki Atebetü'l-Hakayık.* Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları (AH).

——— (1959). *Yusuf Has Hacib, Kutadgu Bilig II, Çeviri.* Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

——— (1979). *Kutadgu Bilig III, İndeks.* K. Eraslan, O. F. Sertkaya, N. Yüce (Haz.). İstanbul: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları.

- Arslan, H. Ç. (2016). *Uygur ve Karahanlı Türkçesinde İtaat Kavramı*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Çukurova Üniversitesi: Adana.
- (2017). Eski Uygur Türkçesinin Manihaist Dönem metinlerinde yetke kavramı. *International Journal of Language Academy*. Vol. 5/4 August, p. 348-373.
- Ata, A. (2013). *Karahanlı Türkçesinde ilk Kur'an tercümesi (Rylands nüshası, giriş-metin-notlar-dizin)* (2. bs.). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları (Ku.T).
- Caferli, İ. (2013). *Azerbaycan sözlüğü-2013 I, II, III*. <http://turuz.com/en/search?content=&q=%C4%B0SMA%C4%B0L+CAFERL%C4%B0>. Erişim tarihi: 10.09.2018.
- Caferoğlu, A. (1993). *Eski Uygur Türkçesi sözlüğü* (3. bs.). İstanbul: Enderun Kitabevi.
- Cin, R. (1971). *Kavramlar dizini*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Clauson, S. G. (1972). *An etymological dictionary of pre-thirteenth-century Turkish*. Oxford: Clarendon Press.
- Çetin, E. (2009). Orhon yazıtlarında 'itaat' kavramı. *Turkish Studies*, Volume 4/8 Fall, 825-837.
- Demir, N., - Yılmaz, E. (2005). *Türk dili el kitabı* (2. bs.). Ankara: Grafiker Yayıncılık.
- Derleme Sözlüğü* (2. bs.). (1993). C. 1-12. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Devellioğlu, F. (2006). *Osmanlıca-Türkçe ansiklopedik lûgat* (23. bs.). Ankara: Aydın Kitabevi Yayınları.
- Doerfer, G. (1963, 1965, 1967). *Türkische und mongolische Elemente im Neupersischen I, II, III*. Wiesbaden: Franz Steiner Verlag.
- Dornseiff, F. (1970). *Der Deutsche Wortschatz nach Sachgruppen*. Berlin-New York: Walter De Gruyter.
- Eckmann, J. (2003). *Harezm, Kıpçak ve Çağatay Türkçesi üzerine notlar*. O.F. Sertkaya (Haz.). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Ercilasun, A. B. (2004). *Başlangıçtan yirminci yüzyıla Türk dili tarihi*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- - Akkoyunlu, Z. (Haz.) (2015). *Kâşgarlı Mahmud Dîvânü Lugâti't-Türk, giriş-metin-çeviri-notlar-dizin* (2. bs.). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Grousset, R. (2015). *Stepler imparatorluğu Attilâ, Cengiz Han, Timur* (2. bs.). H. İnalçık (Çev.). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Hacıeminoğlu, N. (1996). *Karahanlı Türkçesi grameri*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Hançerlioğlu, O. (1993). *Felsefe sözlüğü* (gel.y.bs.). İstanbul: Remzi Kitabevi.
- Kafesoğlu, İ. (2001). Uygurlar. *Türk Dünyası El Kitabı* (3. bs.). C.1. Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları. 182-188.
- Kıran, Z., - Eziler Kıran, A. (2010). *Dilbilime giriş*. Ankara: Seçkin Yayınları.
- Ligeti, L. (2011). *Bilinmeyen İç Asya* (3. bs.). S. Karatay (Çev.). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Lyons, J. (1996). *Semantics I*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Mansuroğlu, M. (1998). Karahanlıca. M. Akalın (Haz. - Çev.). *Tarihî Türk Şiveleri* (3. bs.) içinde (s. 133-171). Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları.

- Merçil, E. (2001). Karahanlılar. *Türk Dünyası El Kitabı* (3. bs). C.1. Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları. 309-317.
- Mutçalı, S. (1995). *Arapça-Türkçe sözlük*. İstanbul: Dağarcık Yayınları.
- Nadelyayev, V.M., Nasilov, D. M., Tenişev, E. R., ve Şçerbak, A. M. (1969). *Drevnetyurkskiy slovar'*. Leningrad: Akademiya Nauk SSSR.
- Ölmez, Z., - Kaçalın, M. (2011). Karahanlı Türkçesi Grameri. *XI-XIII. yüzyıllar Türk Dili* içinde (s. 2-80). Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Yayınları.
- Önen, Y., - Şanbey, C. Z. (1993). *Almanca-Türkçe sözlük* (1, 2). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları: 546.
- Özbent, S. (2013). Sözlüksel alan teorisi ve çeviri. *Diyalog*, 2013/2. İstanbul. 55-77.
- Pilten, Ş. (2013). *Türk dilinde ızdırıp söz bilgisi: Bir eş anlamlılık incelemesi*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Râgıp el-İsfehânî, E. K. b. M. (2001). *El- müfredât fi garîbi'l-Kur'ân*. M.H. 'Âytânî (Haz.). Beyrut: Dâru'l-Ma'rife.
- Seiffert, H. (1969). *Einführung in die wissenschaftstheorie*. München: C.H.Beck.
- Tarama Sözlüğü* (2009). C. 1-8. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Tekin, T., - Ölmez, M. (2003). *Türk Dilleri giriş*. İstanbul: Yıldız Dil ve Edebiyat.
- Trier, J. (1931). Über wort- und begriffsfelder. *Der Deutsche wortschatz im sinnbezirk des verstandes-die geschichte eines sprachlichen feldes* içinde. L. Schmidt (Ed.). (1973). *Wortfeldforschung zur geschichte und theorie des sprachlichen feldes* içinde (s. 1-38). Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft.
- Turan, S. (2006). *Kur'ân'da İtaat Kavramı*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Uludağ Üniversitesi: Bursa.
- Türk Dil Kurumu (1975). *Felsefe terimleri sözlüğü* (Elektronik ortamda). Ankara: Türk Dil Kurumu. http://tdk.gov.tr/index.php?option=com_bts&arama=kelime&guid=TDK.GTS.56a7442b91bbd8.31096935. Erişim tarihi: 10.09.2018.
- Türk Dil Kurumu (t.y.). *Güncel Türkçe Sözlük* (Elektronik ortamda). Ankara: Türk Dil Kurumu. http://tdk.gov.tr/index.php?option=com_bts&arama=kelime&guid=TDK.GTS.56a7442b91bbd8.31096935. Erişim tarihi: 10.09.2018.
- Türk Dil Kurumu (t.y.). *Güncel Türkçe Sözlük* (Elektronik ortamda). Ankara: Türk Dil Kurumu. http://tdk.gov.tr/index.php?option=com_bts&arama=kelime&guid=TDK.GTS.56a9e27d0c5452.07445267. Erişim tarihi: 10.09.2018.
- Vásáry, I. (2007). *Eski İç Asya'nın tarihi*. İ. Doğan (Çev.). İstanbul: Ötüken Yayınları.
- Zemahşeri, E. K. (1965). *Esâsü'l-belâga*. Beyrut: Dâru Sâdır.